

Komentář ke statistickému přehledu zadržených osob na čs. státní hranici v letech 1950 až 1989

Předkládané statistické přehledy, uložené v Archivu bezpečnostních složek, obsahují počty zadržených osob Pohraniční stráží (dále jen PS) v jednotlivých letech její činnosti. Nepředkládají se počty komplexní – PS fungovala rok před vznikem nejstarších záznamů a ještě dva roky po vzniku těch nejmladších.¹ Dokumenty vznikly zpracováním prvotních podkladů pocházejících z tzv. hlášené služby, informačního toku, který probíhal od základních výkonných jednotek (rot PS) směrem k nadřazeným velitelským stupňům. Hlášená služba obsahovala vedle informací o zadržených osobách komplex údajů o činnosti, operativní situaci v jednotkách apod. Tyto údaje byly „základem pro řídicí činnost, sloužily funkcionářům pro jejich rozhodování a operativní řízení a pro informování součinnostních, stranických a státních orgánů.“²

Základní informace o zadržené osobě vznikaly u jednotky, která byla nejnižším organizačním celkem v sestavě PS. Kromě základních osobních údajů o zatčeném obsahovalo hlášení také datum, čas a prostor zadržení, popis trasy zadržené osoby k hranicím, taktiku (např. chůze pozpátku přes kontrolní pás kvůli zanechání klamných stop, pozorování hlídek z úkrytu apod.), vybavení zadrženého, dále jaké ženijně-technické prostředky překonal, jakým způsobem došlo k zadržení (pronásledováním, pomocí střelné zbraně, služebního psa apod.), složení hlídky, která zadržení prováděla atd.³ Všechny tyto údaje se k základní informaci o zadržení osoby nepřipojovaly po celé sledované období, postupem času se struktura hlášení „cizelovala“ tak, aby byla jednotná,⁴ včasná a úplná a mohla sloužit svému, výše citovanému, účelu (např. při zavádění nového ženižního prostředku chtěla PS vědět, kolik osob bylo zadrženo právě za pomoci tohoto prostředku apod.).

¹ Záznamy pocházejí z let 1950–1989, počty zadržených dle jednotlivých jednotek PS obsahuje statistický přehled až od roku 1951.

² *Archiv bezpečnostních složek* (dále jen *ABS*), f. Vojenská rada (2358), inv. j. 680, Směrnice pro hlášení údajů a událostí v útvarech PS OSH, Návrh předpisu OSH-I-11, r. 1983.

³ Tamtéž.

⁴ Tamtéž, inv.j. 665, Směrnice pro hlášení údajů a událostí v útvarech PS OSH, Návrh předpisu OSH-I-11, Rozbor, r. 1983.

Hlášení o zadržení osob se předávala vždy nadřiznému celku po linii rota – prapor (s výjimkou krátkého období, kdy byly prapory zrušeny) – brigáda – velitelství.⁵ Na brigádách a centrálním velitelství se údaje shromažďovaly na operačním oddělení (odboru), kde se dále třídily a zpracovávaly tak, aby mohly posloužit samotné PS (ke zdokonalení výkonu služby, k racionalizaci sil) a rovněž aby byly použitelné i směrem z PS (tzn. k poskytnutí relevantních informací dalším složkám bezpečnostního aparátu) a konečně k tomu, aby vládnoucím stranickým a státním špičkám složila PS účty ze svého působení.

Předkládané historické prameny, které nesou informace vzniklé výše popsaným způsobem, jsou poměrně spolehlivé. K jejich zkreslení mohlo ovšem dojít vlivem lidské chyby při dobovém třídění a zpracovávání nebo později; soudě podle vnějších znaků, nejedná se u většiny předkládaných archiválií o dokumenty, jejichž datum vytvoření by bylo totožné s rokem udávaným na dokumentu.

K manipulacím s údaji docházelo velmi zřídka, setkáváme se zejména se snahou pohraničních rot zatajit tzv. proryvy, případy, kdy se tzv. narušitelům podařilo proniknout do zahraničí. Dále se funkcionáři rot občas pokoušeli ze „zaviněných“ proryvů udělat „nezaviněné“ – v takovém případě docházelo k manipulaci s místem, tedy přesunutí události mimo hlavní, nejpřísněji střežené úseky, čímž se změnila kategorie mimořádné události. Oba případy motivovala snaha vyhnout se postihu jednotky za nesplněné povinnosti. „Proryvy“ s předmětem zkoumání počtu zadržených osob přímo nesouvisí, příklady manipulací uvádíme pro dokreslení hodnověrnosti pramenů. Nelze též předpokládat, že v době vzniku pramenů by se operační odbor snažil vylepšit obraz PS zveličením údajů, neboť jsou snadno ověřitelné z jiných zdrojů (z dobových hlášení od jednotek, z pravidelných výkazů o jejich činnosti apod.).

Jediným obdobím, kdy nadřizené stupně vyzývaly pohraniční roty k zatajování „proryvů“ a zkreslování počtu zadržených osob, byl krátký časový úsek po vpádu vojsk Varšavské smlouvy v létě roku 1968. Tehdy na sebe velitelé PS nechtěli uvalit podezření, že

⁵ Hlášení jsou si v některých letech podobná zřejmě proto, že právě v těchto letech byly předpisy stejné. Ačkoliv do 80. let neexistovala jednota hlášení nižších pohraničních jednotek, vyšší pohraniční jednotky (brigády) musely dodávat zprávy se závaznou podobou a všechny potřebné údaje dožadovaly u podřizovaných jednotek. Podoby hlášení z vyšších i nižších jednotek jsou více méně totožné. Někdy se z podřizovaných jednotek dodávaly o případu takové podrobnosti, které již nebyly pro vyšší stupně zajímavé, někdy je z nižších stupňů naopak informací méně. Důvodem je fakt, že se hlášení občas podávala na několik etap, i po došetření apod. V takovém případě se dochovala pouze dřívější hlášení a ne ta úplná. Je třeba mít na paměti, že stav spisové služby byl tehdy výrazně odlišný než dnes a mnoho dokumentů se nedochovalo.

nezvládají situaci na hranicích, a snažili se nedat invazním vojskům záminku k převzetí ochrany hranic.⁶

Důležitost shromažďování a vyhodnocování informací byla zřejmá velitelskému sboru od počátku činnosti PS. Velitel celku vydal rozkaz, kterým stanovil povinnost podřízených útvarů informovat o celém komplexu událostí. Rozkazy o hlásné službě (viz výše) se později transformovaly ve zvláštní služební předpis opět vydávaný velitelem PS.⁷

Informace předané prostřednictvím hlásné služby se dělily na periodické a neperiodické. Periodické se podávaly vždy za stanovené období (denně, měsíčně, čtvrtletně apod.), neperiodické se podávaly po mimořádné události, např. po zadržení osoby při přechodu hranic. V reakci na události hrál zpravidla svou roli čas, proto se mohla hlásit několikrát, poprvé formou předběžného hlášení a dále po došetření a shromáždění potřebných údajů.

Zajímavé je, že ke sjednocení systému hlášení došlo až v polovině 80. let. Do té doby byl vydán jednotný předpis hlásné služby vztahující se pouze k úrovni brigáda – velitelství, samotné brigády si systém hlášení upravovaly po svém.

Při interpretaci počtů osob zadržených PS a jejich badatelském využití je na místě obezřetnost; údaje nelze interpretovat jako finální počet osob, které se pokusily o překročení hranice, jde spíše o svědectví o činnosti PS za období 1950–1989.

Tuto tezi se pokusíme doložit na příkladu: v operační den X bylo zadrženo deset osob pro pokus o přechod hranic. Dvě z nich zadržela hlídka Veřejné bezpečnosti (dále jen VB) v restauraci ve městě pohraničního okresu na základě oznámení pomocníka VB, který byl číšníkem v restauraci a kterému se osoby zdály podezřelé. Další dvě osoby zadržela hlídka PS při kontrole vlaku směřujícího do pohraniční obce, protože zadržení nevedli, ke komu jedou a kde budou nocovat, ačkoliv úmysl emigrovat popíraly. Dva turisty zatkli pohraničníci poté, co bez povolení procházeli hraničním pásmem, dvě osoby objevil služební pes v porostu, jak pozorují ženijní prostředky, a konečně dva uprchlíky zadržela poplachová hlídka těsně před hranicemi poté, co prostříhali signální stěnu a snažili se přeběhnout do zahraničí. Z uvedeného

⁶ PULEC, Martin: Nestandardní jevy u Pohraniční strážě v posrpnovém období roku 1968. In: *Semper paratus*, č. 1. Policie ČR Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2013, s. 20–23.

⁷ Např. v polovině 50. let byl v platnosti rozkaz velitele PS 035 ze dne 5. 6. 1956, který vystřídal rozkaz vydávající novou hlásnou službu PS v září 1959. *ABS*, f. 3. pohraniční brigáda Karlovy Vary (2340), inv. j. 150, Hlásná služba PS, směrnice. Novelizovaný přehled hlášení vydala v roce 1970 Hlavní správa Ministerstva národní obrany pod č. 08/70 (*ABS*, f. 5. pohraniční brigáda Cheb (2342), inv. j. 356, spojení, hesla, informatika) a v roce 1978 byl v platnosti předpis PS-I-11 vydaný náčelníkem Hlavní správy Pohraniční strážě a Ochrany státních hranic a Přehled hlásné služby, který byl novelizovaný v roce 1984 (*ABS*, f. 2358, Vojenská rada, inv. j. 665, 680, Směrnice pro hlášení údajů a událostí v útvech PS OSH, Návrh předpisu OSH-I-11, r. 1983).

počtu se první dva lidé ve statistickém přehledu neobjeví, protože je zadržela jiná složka bezpečnostního aparátu. Zbývá osm osob, z nichž pouze dvě byly prokazatelně zatčeny při pokusu o přechod hranic, ze zbylých šesti osob tři pokus o přechod přiznaly, což ovšem neznamená, že zbylé tři osoby neměly emigraci v úmyslu. Vzhledem k tomu, že postupem času se PS snažila přenést maximum činnosti do týlu úseku tak, aby se k signální stěně dostalo jen minimum „narušitelů“, může být zkreslení v různém časovém období rozdílné.

Jak jsme se pokusili uvést na malém příkladu, předložené údaje nemusí být v souladu se skutečným počtem osob, které se neúspěšně pokusily o přechod hranic. Uváděné hodnoty berme jako doklad rozsáhlé činnosti bezpečnostního aparátu namířené i proti svobodě pohybu vlastního obyvatelstva a jako základ pro další a hlubší analytickou badatelskou činnost.

Doplňující poznámky

- V průběhu sledovaného období došlo ke změně evidence jednotlivých hranic, kde docházelo k zadržení osob. Hranice se SSSR se eviduje až od roku 1976, hranice s Polskem jen v letech 1952–1963 a 1976–1969, hranice s NDR pouze v letech 1951–1965 a 1976–1989; v letech 1976–1989 se v dokumentech o počtech zadržených na „kapitalistické hranici“ objevuje kategorie „Ostatní kapitalistické státy“ (kromě SRN a Rakouska) a v letech 1981–1983 se objevuje i kategorie „Vniknutí ze socialistických států do ...“; v letech 1976–1989 se v dokumentech o počtech zadržených na „socialistické hranici“ kromě SSSR, NDR, PLR a MLR objevuje i Rakousko, SRN a Ruzyně. – *V některých letech se ve statistickém přehledu objevuje i „východní“ hranice proto, že v tu dobu spadala oddělení OSH na východní hranici do organizační struktury velitelství PS. V jiném období nikoliv. Je rovněž možné a pravděpodobné, že ne všechna hlášení se archivně dochovala.*

- V letech 1976–1989 jsou zadržení souhrnně evidovaní podle bPS i podle KO OSH, zatímco do té doby byli evidovaní jen podle bPS a KO OSH bylo evidované odděleně. – *Změna evidence pravděpodobně souvisí s organizačními změnami uvnitř PS; k začlenění střežení východní hranice do kompetencí PS došlo v roce 1973, ale nepodařilo se objasnit, proč se objevují počty zadržených právě až o tři roky později.*

- V dokumentech s počty zadržených za léta 1952 a 1953 chybí několik součtů stejně tak jako údaje o 25. bPS. – *Nejspíš se jedná o chybu a v druhém případě o změnu evidence východní hranice.*

- V dokumentu s počty zadržených za rok 1980 nejspíš chybí část zaznamenávající počty zadržených z Rakouska. – *Pravděpodobně se jedná o chybu.*

- V dokumentech s počty zadržených za léta 1960–1965 se rozlišují skuteční narušitelé a narušitelé pro neznalost státní hranice, zbloudilí. – *Způsobeno pravděpodobně neexistencí jednotných rozkazů o evidenci.*

- V letech 1950–1965 jsou zadržení evidovaní podle bPS i podle toho, na jakém úseku hranice k zadržení došlo (např. 19. bPS působila na úseku hranice s NDR a Polskem, 4. bPS na úseku hranice s Rakouskem atd.), dále jsou evidence jen podle jednotky.

Stejně tak státní příslušnost zadržených se eviduje až od roku 1972.

Osoby zadržené pro jinou trestnou činnost jsou evidovaní pouze v letech 1974–1987.

Z let 1974 a 1975 existují dokumenty s počty zadržených KO OSH a OPK Praha-Ruzyně, včetně záznamů o státní příslušnosti těchto osob.

Z let 1976–1979 existují dokumenty s počty zadržených narušitelů hraničního režimu.

Z roku 1980 existuje dokument s počty zadržených zpravodajskými orgány.

– *Způsobeno pravděpodobně neexistencí jednotných rozkazů o evidenci.*

- V záznamech z roku 1951 nejsou evidovány 19. a 25. bPS a od roku 1964 nejsou evidované 12. a 25. bPS – *Způsobeno nejspíš změnou evidence východní hranice, resp. zánikem 12. plánské bPS v dané době.*

- Políčka se žlutým pozadím označují chybné součty v originálních dokumentech, hodnota v kontrolním řádku (kontrolní součet) by měla být správně.

Dynamika vývoje počtu zadržených

Pro 50. léta eviduje statistický přehled vysoký počet zadržených, přičemž v roce 1953 může vysoký počet zadržených směrem z jiných států do Československa (povětšinou na hranici s východními státy) souviset s událostmi v NDR. Naopak v roce 1956 není vliv maďarských událostí či vzpoury v Poznani na počtech zadržených téměř znát. Počet zadržených je sice vyšší než v předešlém i následujícím roce, ale nikterak výrazně.

Výrazný nárůst zadržených lze pozorovat v roce 1968 (nejvíce v srpnu a září), zde lze spatřovat přímou souvislost s okupací ČSSR. Ještě v roce 1969 je počet zadržených poměrně vysoký, pokles nastává až v letech 1970 až 1971, ovšem opětovný nárůst je zaznamenán již v roce 1972 a v roce 1976. (Je třeba ovšem poznamenat, že pro léta 1966 až 1975 nemáme záznamy o zadržených na hranici s Maďarskem, Polskem a SSSR, což celkové součty značně zkresluje). V letech 1977–1982 potom počet zadržených nadále roste (náhlý vzestup zadržených občanů Polska v roce 1981 a následujících letech může souviset s aktivitami Solidarity a vyhlášením výjimečného stavu), poté až do roku 1985 mírně klesá. Nejvyšší počty zadržených evidujeme v letech 1988 a 1989, zřejmě v souvislosti s pádem režimu.

Pozoruhodný je mimořádně veliký počet zadržených narušitelů hranice se státní příslušností k NDR v období mezi srpnem a listopadem 1989 – občané NDR (a občané jiných států) se nejspíš snažili ilegálně dostat do Maďarska, kde došlo v létě 1989 k uvolnění hraničního režimu, resp. dostat se během léta a podzimu 1989 přes ambasádu SRN v Praze do SRN.

Seznam použité literatury:

PULEC, Martin: Nestandardní jevy u Pohraniční stráže v posrpnovém období roku 1968. In: *Semper paratus*, č. 1. Policie ČR Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2013.

Seznam použitých pramenů:

Archiv bezpečnostních složek (ABS)

- f. Přírůstek č. 166/2009, karton 1, Přehledy zadržených osob
- f. Vojenská rada (2358), inv. j. 665, 680
- f. 3. pohraniční brigáda Karlovy Vary (2340), inv. j. 150
- f. 5. pohraniční brigáda Cheb (2342), inv. j. 356, spojení, hesla, informatika
- f. 10. pohraniční brigáda Volary (2345), inv. j. 334, hlásná služba, protokoly aj.

Seznam použitých zkratek:

ABS Archiv bezpečnostních složek
bPS brigáda Pohraniční stráže
č. číslo
čs. československý
ČSSR Československá socialistická republika
f. fond
inv. j. inventární jednotka
KO krajský odbor
OPK Oddělení pasové kontroly
OSH Ochrana státních hranic
NDR Německá demokratická republika
PLR Polská lidová republika
PS Pohraniční stráž
s. strana
SRN Spolková republika Německo
SSSR Svaz sovětských socialistických republik
VB Veřejná bezpečnost